

Олена Замура,
аспірантка кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
ім. В.Г. Короленка

ВПЛИВ ЕСХАТОЛОГІЧНОГО АПОКРИФА ПРО ЖИТІЄ ВАСИЛЯ НОВОГО НА УКРАЇНСЬКУ ЖАЛОБНУ ЛІТЕРАТУРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Кожен християнин прагне потрапити до раю після смерті. Але представники різних християнських конфесій по-різному уявляють шлях грішної душі до Царства Небесного. Статтю присвячено з'ясуванню витоків особливостей індивідуальної есхатології православних. Дослідження здійснено на основі текстів української жалобної літератури другої половини XVII – початку XVIII ст.

Ключові слова: апокриф, індивідуальна есхатологія, універсальна есхатологія, жалобна література, Требник.

У християнстві комплекс питань, пов'язаних із завершенням земного буття людини, вміщує пояснення поняття смерті, Страшного суду, раю та пекла. Цю сукупність ще називають “чотирима останніми речами”¹.

Католицьку есхатологію, тобто вчення про посмертну долю людини й кінець світу, детально розробив Тома Аквінський у XIII ст. Результати своєї праці він виклав у “Summa Theologiae”. Таким чином католицький світ отримав офіційно схвалений Римом опис потойбіччя та пояснення всіх тих випробувань, які чекають на душі померлих². На противагу католикам, православні віряни тривалий час могли знайти образне пояснення “чотирьох останніх речей” лише в апокрифах³. У пропонованій статті ми маємо на меті з'ясувати вплив есхатологічних апокрифів на змалювання першої з “чотирьох останніх речей” у творах української жалобної літератури XVII–XVIII ст. Під назвою “жалобна література” польська дослідниця А. Новак об'єднала похоронні та поховальні проповіді, промови, поеми, трени, ламенти, віршовані збірки, епітафії, “Евхологон” П. Могили, трактати та повчання про добре життя і смерть⁴.

Незважаючи на неканонічність апокрифів, Церква не забороняла читати вірянам ті тексти, які не містили суттєвих розходжень із усталеними догматами й не потрапили до списків “відчужених” книг. Серед дозволених апокрифів дослідники виділяють анонімні писання, присвячені Діві Марії (“Про успіння Марії”), Євангеліє від Никодима про сходження Христа в пекло та ранньосередньовічні оповідання про діяння праведників і святих⁵. До останньої групи належить житіє Василя Нового. Цей твір включив до своєї агіографічної збірки візантійський письменник другої половини X ст. Симон Метафраст, який займався систематизацією відомих на той час житій по мі-

сячях і числах. Переклади тексту церковнослов'янською мовою з'явилися уже в XI ст., але жоден з них не зберігся в повному обсязі. У подальшому цей агіографічний твір справив істотний вплив на догматику й обрядовість Руської православної церкви, оскільки зміст есхатологічної частини життя цілком відповідав висловлюванням св. Йоана Злотоуста, Єфрема Сиріна (?–373), Григорія Двоєслова (?–604) про повітряні митарства та вченням св. Кирила Александрійського про митарства душі після фізичної смерті⁷.

Цінність тексту полягає в тому, що він містить оповідь про смерть та помертні митарства душі благочестивої вдови Феодори, служниці Василя Нового. На думку сучасної дослідниці Л. Бережної, сюжет про шлях Феодориної душі до раю став основою для уявлень православного населення українських та білоруських земель щодо посмертної долі людини. За браком відповідних писемних джерел, ми не маємо змоги перевірити, настільки глибоко православні миряни були проиняні ідеєю посмертних митарств саме протягом XVII–XVIII ст. Однак можливо простежити використання апокрифічного сюжету про митарства душі Феодори у творах православних кліриків.

П. Могила першим серед українських православних інтелектуалів барокової доби використав тему митарств у своєму Требнику (1646 р.). Відповідно до апокрифічного тексту, душа Феодори після смерті проходить 20 митарств, тобто 20 допитів у демонів. На цьому шляху її супроводжують два ангели в образах прекрасних білявих юнаків. Вони захищають душу покійної від передчасних зазіхань демонів – ефіопів з палаючими очима. Останні мають сувої, в яких переписані всі, навіть найдрібніші, гріхи, вчинені Феодорою. Звірившись із записами, демони викривають її лихослів'я, пияцтво, ненажерливість, лінощі, блуд та нещирість на сповіді. Тільки заступництво живої людини – преподобного Василя Нового – дозволяє душі Феодори потрапити до раю⁸. Та навіть якщо добрі вчинки котрогось грішника не можуть кількісно переважити лихі справи, то нещасну душу не відправляють до пекла негайно. У такому разі демони утримують її ув'язненою в повітряних темницях, доки скоєні за життя гріхи не будуть спокутувані через милостині й молитви живих⁹.

Православна церква не визнає католицького догмата про чистилище, але має багату практику регулярного поминання покійних (ведення поменників, сорокаусти, згадування імен померлих під час богослужінь на великі свята й у молитвах щосуботи). Заупокійних молитов потребує навіть душа тієї людини, яка очистилася перед смертю, тобто встигла висповідатися і причаститися¹⁰. Але навіть заупокійні, якщо чистилища не існує?

П. Могила використав у Требнику апокрифічний сюжет із повітряними темницями, щоб виправдати необхідність “безкровних жертв” за душу покійного. В “Евхологоні” (інша назва Требника) пояснено, що на сповіді людина отримує прощення за гріхи, але не звільняється від відповідальності за отримане під час скоєння гріха задоволення. Шлях до Царства Небесного контролюють “воздушные князья тьмы”¹¹. Вони утримують такі нерозгрішені душі в повітряних темницях, доки Церква молитвами, милостинями і безкровними жертвами не вблагає Бога прийняти їх. На переконання Л. Бережної, не варто проводити паралелі між чистилищем та митарствами¹². За католицькою традицією на нерозгрішену душу після очисних мук у чис-

тилищі чекає тільки рай. Натомість для православних митарства – це випробувальні процедури, після яких можуть відправити як до раю, так і до пекла.

На нашу думку, П. Могила ввів апокрифічний сюжет про повітряних демонів до Требника, бо він суголосний вченню про митарства вже згаданого отця Церкви Кирила Александрійського. В умовах полеміки, що точилася між католиками й православними у першій половині XVII ст., П. Могила особливо підкреслював, що при створенні Требника спирається на отців Церкви та “вселенских святых учителей”¹³.

Після П. Могили сюжет із митарствами використав І. Галятовський у своєму гомілетичному¹⁴ трактаті “Наука, або Спосіб складання казання” (1659 р.). Він рекомендує проповідникові-початківцеві, готуючи казання для похорону, звертати увагу на те, де ховають людину. Якщо в церкві святих апостолів Петра й Павла, то слід наголосити на щасливій долі покійного, бо “апостол Павло душу його по митарствах оборонить од злих духів мечем, з яким його малюють”¹⁵. У разі поховання у церкві Покрови Пресвятої Богородиці, проповідник має попросити Діву Марію покрити омофором (довга широка стрічка, яку вішають на шию, приналежність богослужбового одягу архієрея)¹⁶ – всі гріхи покійного, “щоб її (душі. – О. З.) супротивенці на митарствах не гамували і не затримували”¹⁷. Дидактичний тон трактату зумовлено тим, що на час створення “Науки, або Способу складання казання” І. Галятовський обіймав посаду ректора Києво-Могилянського колегіуму. Автор мав на меті справити виховний вплив на студентів. Рекомендація згадувати про митарства може свідчити про прагнення нагадати молодим проповідникам та їхнім слухачам головні моменти індивідуальної есхатології, тобто вчення про долю душі окремої людини після фізичної смерті.

Найдокладніше акт смерті й митарства грішної душі на шляху до Царства Небесного описав Д. Ростовський у третій книзі “Четіих Міней” (1700 р.). У цьому томі подано вже згадане життя преподобного Василя Нового, чий день пам’яті припадає на 26 березня. Нас цікавить сон Григорія, учня преподобного Василя. Уві сні юнакові з’являється душа покійної служниці преподобного благочестивої вдови Феодори. Вона розповідає Григорієві “як разлучилася з тілом, як перетерпіла смертні муки, що бачила після смерті та як врятувалася від повітряних духів”¹⁸. На описові акту розлучення душі з тілом зупинимось детальніше, оскільки він змальовує підкорення смерті ангелам, а не демонам. У смертну годину навколо ліжка Феодори зібрався натовп “чорнолицых эфиопов”¹⁹ із сувоями, де були записані всі гріхи вдови. Натомість справа від ліжка з’явилися два ангели, які дорікнули демонам за ранню появу біля вмираючої. Коли прийшла смерть в образі кістяка із мечами, стрілами, списами, серпами, пилками, сокирами та іншими “невідомими знаряддями”²⁰, ангели наказали їй звільнити душу Феодори від тягаря плоті швидко й тихо, бо вона не обтяжена багатьма гріхами. Вислухавши наказ ангелів, смерть узяла сокиру й відсікла помираючій спершу ноги й руки, а потім за допомогою інших знарядь відрізала решту частин тіла. Після цього смерть напоїла Феодору гірким розчином. Від його гіркоти душа благочестивої вдови здригнулася й вийшла з тіла. Її негайно підхопили ангели, а тіло залишилося лежати нерухомо. “Совлекши его, как совлекают одежду”²¹, душа Феодори оглядала тіло з подивом. Демони теж наблизилися

до новопреставленої душі й почали вимагати від ангелів облишити її. Тільки заступництво преподобного Василя врятувало душу Феодори від пекла. Ангели провели її через 20 повітряних митарств і показали жахи пекла. Так на сороковий день після смерті душа Феодори знайшла спокій у раю²².

У п'ятитомній збірці українських легенд і апокрифів, укладеній І. Франком, вміщено апокрифічний текст про митарства душі Феодори. Цей рукопис І. Франко знайшов у "о. Яроцького, пароха Добровлянського" і датував його початком XVIII ст. В цьому апокрифі йдеться тільки про смерть і митарства Феодори. Сам текст дуже близький за змістом до відповідної частини житія Василя Нового із репринтного видання Четьїх Міней 1905 р. У ньому збережено порядок проходження і кількість митарств, акт смерті здійснюється через усікнення частин тіла, демонів змальовано у вигляді ефіопів, слухачем Феодори виступає учень преподобного Василя Григорій²³. Ми схилиємося до думки, що текст Д. Ростовського і рукопис із збірки І. Франка створено на основі невідомого переказу "Житій святих" Метафраста (X ст.).

Апокрифічний сюжет про розлучення душі з тілом відображений у драмі-мораліте Г. Кониського "Воскресеніє мертвих" (1746 р.). Акт смерті лихого Діоктита виписано під впливом сцени смерті Феодори. Умираючий у розпачі волає: "Ах, незносно горе! / Огню ізлив на серце, аки ножем поре / Внутрність моя! Вижу: прийшло погитати! / (Ложиться на ложе.) / ... Смерть рубаєт. / ... Се уже правая / Рука залякла, / Тож рубаєт. / Се же клякнет і друга; / Ноги зовсім отняло! / Отрубует все. / Уда ні єдина / Не чую..."²⁴. Грішна душа Феодори теж оповідає про усікнення частин тіла, а смертні муки порівнює із сильним полум'ям²⁵.

Натомість інший персонаж "Воскресенія мертвих", праведний і терплячий Гіпомен "в полусмерть прибитий от Діоктита, весело з упованієм блаженно-го воздаянія умираєт"²⁶. Ця ремарка покликана посвідчити милість Божу до праведного Гіпомена через дарування йому доброї смерті. У апокрифічному тексті про Феодору ангел, зважаючи на заступництво преподобного Василя, наказує смерті відділити душу від тіла швидко й тихо. Спокійний відхід у вічність означає прихильне ставлення Господа і дає надію на спасіння.

Однак пропуск до раю ще не гарантував вічного блаженства. Остаточне рішення про перебування душі в раю чи в пеклі відтерміновувалося до Страшного суду. Навіть у раю душа потребувала молитов і безкровних жертв. Таким чином практику регулярного поминання покійних було виправдано.

І. Франко опублікував 27 рукописних апокрифів, які пояснюють питання індивідуальної есхатології. Крім цього, у 19 інших текстах із цієї ж збірки мовиться про кінець світу, тобто про універсальну есхатологію. Це значний корпус матеріалів. Його обсяг свідчить про інтенсивну роботу переписувачів і про популярність подібної літератури в середовищі кліриків.

Джерела, в яких використано апокрифічний сюжет про митарства, належать до різних літературних жанрів. Це богослужбна книга, гомілетичний трактат, житіє святого та драма-мораліте. Проте їхніх авторів об'єднувало прагнення вплинути на мораль пастви й дати потрібні інструкції щодо виконання своїх обов'язків звичайним парафіяльним священикам. Есхатологічні апокрифи містили інформацію про головні питання буття людини (смерть і посмертну долю)

у зрозумілому викладі. Зміст цих текстів був прекрасним інструментом для моральних настанов простим людям. Вплив і значення есхатологічних апокрифів для Православної церкви підкреслює той факт, що св. Димитрій Ростовський включив сюжет про посмертні митарства до своїх Четех Міней. Таким чином цей апокриф став частиною офіційної православної есхатології.

- 1Бережная Л.А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире / [Электрон. ресурс] Л.А. Бережная. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/berezhn.htm>.
- 2Эсхатология // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типо-литогр. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1904. – Т. 41. – С. 129 – 130.
- 3Апокрифы // Энциклопедический словарь – СПб.: Типо – Литогр. И. А. Ефрона, 1890. – Т. 1А. – С. 900 – 902).
- 4Чуба Г. [Рец. на:] Alicja. Z. Nowak. Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne XVII wieku. Kraków: Wyd-wo Collegium Columbinum, 2008. 222 s. / Г. Чуба // Київська академія. – 2010. – Вип. 8. – С. 154.
- 5Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС, Ин-т науч. атеизма; [Редкол.: А.Ф. Окулов (пред.), В.И. Гараджа, Х.Н. Момджян, И.К. Пантин, Ю.П. Зуев, Г.С. Ляпина]. – М.: Мысль, 1989. – С. 30–31.
- 6Кирилл Александрийский // Энциклопедический словарь – СПб.: Типо – Литогр. И. А. Ефрона, СПб, 1895. – Т. 15. – С. 115 – 116.
- 7Митарство // Энциклопедический словарь – СПб.: Типо – Литогр. И. А. Ефрона, 1897. – Т. 20. – С. 270.
- 8Ростовский Д. Житие преподобного отца нашего Василия Нового / Димитрий Ростовский // Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четых – Миней Св. Димитрия Ростовского с дополнениями, объяснительными примечаниями и изображениями святых. Кн. 7: Март / Репр. воспроизведение изд. 1905 года. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 1999. – С. 501–552.
- 9Требник митрополита Петра Могили: [У 2 т.] / Петро Могила; [Репр. вид. 1646 р.]. – 3-те вид. – Х.: Фолио, 2007. – Т. 1. – С. 833.
- 10Там само. – С. 835.
- 11Там само.
- 12Бережная Л.А. – Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века...
- 13Требник митрополита Петра Могили. – Т. 1. – С. 834.
- 14Гомілія (гр. “спілкування”, “бесіда”) – форма проповіді, яка передбачає тлумачення певного уривка зі Святого Письма. (Гомілія // Энциклопедический словарь – СПб.: Типо – Литогр. И. А. Ефрона, 1893. – Т. 9. – С. 164 – 165.).
- 15Галятовський І. Наука, або Спосіб складання казання / Іоанікій Галятовський // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної

- різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV – XVIII століття): В 4 кн. – К.: Аконт, 2006. – Кн. 2: Література високого Бароко (1632–1709 рік) / [упоряд. Шевчук В., Яременко В.]. – С. 435.
- 16Омофор // Энциклопедический словарь – СПб.: Типо – Литогр. И. А. Ефрона, 1897. – Т. 21А. – С. 938.).
- 17Галатовський І. Вказана праця. – С. 435.
- 18Ростовский Д. Житие преподобного отца нашего... – С. 531.
- 19Там же. – С. 532.
- 20Там же. – С. 533.
- 21Там же. – С. 534.
- 22Там же. – С. 549.
- 23Житие преподобной Феодоры, аже много в днех своих послужил преподобному Василию Новому. (Рукопис о. Яроцького) // Апокріфи і легенди з українських рукописів / І.Я. Франко (зібрав, упорядкував і пояснив); Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, Інститут франкознавства. – Львів, 2006. – Т. 4: Апокрифи есхатологічні / Репринт. вид. 1906 р. – С. 178–196.
- 24Кониський Г. Воскресеніє мертвих / Г. Кониський // Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / Упоряд., автор вступ. ст. і прим. В.О. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 348. – (Бібліотека української літератури. Дожовтнева українська література).
- 25Ростовский Д. Житие преподобного отца нашего... – С. 531 – 532.
- 26Кониський Г. Воскресеніє мертвих. – С. 345.

SUMMARY

Olena Zamura

ESCHATOLOGICAL APOCRYPHA ABOUT VASYL NOWUY INFLUENCE'S ON UKRAINIAN FUNERAL LITERATURE OF THE SECOND HALF OF XVII – XVIII CENTURY BEGINNING

Every christian aims to get to paradise. Catholics, protestants and orthodoxs have different imagines about way of the sinful soul to Kingdom of heaven. The article is dedicated to investigation the origins of orthodox eschatological tradition. Research was carried out on base of ukrainian funeral literature of the second half of XVII – XVIII century beginning.

Key words: apocrypha, individual eschatology, universal eschatology, funeral literature, Trebnyk.